

АНТИФРАЗИСНІ ВІДНОШЕННЯ У СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Юлія Пацаранюк. Антифразисні відношення у структурі складнопідрядного речення.

У статті описано антифразисні відношення у структурі складнопідрядного речення, визначено також, що антифразисне значення безпосередньо пов'язане з іронічним. Автор аналізує структурно-семантичні особливості антифразисних висловлень, зокрема іронічних порівняльних конструкцій, які допомагають глибше розкрити суть фактів, декодувати їх прихований смисл.

Ключові слова: антифразис, іронія, енантіосемія, іронічне висловлення, складнопідрядне речення, порівняльні конструкції.

Юлия Пацаранюк Антифразисные отношения в структуре сложноподчиненного предложения.

В статье проанализированы антифразисные отношения в структуре сложноподчиненного предложения, определено, что антифразисное значения напрямую связано с ироническим. Автор сосредоточила внимание на описании структурно-семантических особенностей антифразисных высказываний, в частности на иронических сравнительных конструкциях, помогающих глубже раскрыть смысл фактов, определить их подтекстный смысл.

Ключевые слова: антифразис, ирония, энантиосемия, ироническое высказывание, сложноподчиненное предложение, сравнительные конструкции.

Yuliya Patsaraniuk. Antiphrasis Relations In The Structure Of Complex Sentence.

The article defines antiphrasis relations in the structure of complex sentence antiphrasis means as the component of irony means. The author described all process of irony's rising and describes structural and semantic specialities of ironical comparative constructions as main syntactical models of comparative sentences, witch help to define sense of some facts and demonstrate concealed sense.

Key words: antiphrasis, irony, enanthiosemy, ironical phrase, complex sentence, comparative constructions.

Слово, як відомо, може вживатися не тільки в прямому чи переносному значенні, але й у небуквальному, яке ми називаємо антифразисним, що є контекстуально зумовленим, співвіднесеним з певною ситуацією мовлення. Додатковий синтаксично або контекстуально зумовлений зміст слова служить засобом вираження різноманітних експресивно-емоційних, у тому числі й іронічних значень у зв'язному мовленні.

У літературознавчому трактуванні антифразис (гр. antiphrasis – затемнене вживання слова в протилежному значенні) трактують як стилістичну фігуру, в якій слово або вираз у контексті набуває протилежного значення. Найчастіше антифразисні висловлювання вживаються з метою вираження іронічного ставлення до того, що людина відчуває, спостерігає чи оцінює [2, с. 28].

З лінгвістичного погляду, на думку О. Тараненка, антифразис – це різновид енантіосемії, що полягає в навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або конотацією. Він виявляється по-різному: як іронія, астеїзм, як один зі способів творення евфемізмів і дисфемізмів тощо [7, с. 27].

Об'єднує ці два погляди те, що антифразис і як троп, і як мовний прийом, який ґрунтується на енантіосемічних перетвореннях, є найяскравішим способом вираження іронії у мовленні. Про це у своїх працях зазначали С. Походня [4], Г. Почепцов [5], Н. Гуйванюк [1]. Науковці дійшли до висновку, що антифразис перетворює типові нейтральні висловлення на іронічне.

Іронічне висловлення – це наділена особливою авторською іронічною модальністю мовна одиниця, яка на рівні мікроконтексту (простого чи складного речення) побудована на антифразисних відношеннях і передає імпліцитно виражену авторську, в основному негативну, оцінку предмета мовлення.

Метою наукової статті є проаналізувати механізм створення іронічного смислу, який досягається за рахунок антифразисного слововживання, у складнопідрядних реченнях,

Антифразисні відношення чи не найчастіше встановлюються у головній частині складнопідрядного речення, тоді як підрядною частиною підкреслюється іронічний смисл сказаного. Це зумовлюється тим, що складнопідрядне речення має можливості для конкретного зіставлення двох чи більше непок'єднаних ознак (так званого алогічного пок'єднання), визначень дій співвідносно до часовості, способовості, зумовленості, мети і под. За нашими спостереженнями, антифразисні

відношення найчастіше виникають:

1) у складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури з прислівним передбачуваним зв'язком, з підрядними присубстантивними: *Химині кури, що пішли в чергу недосні* (Нар. тв.);

2) складнопідрядні речення нерозчленованої структури з корелятивним зв'язком, фразеологічні (якісно-кількісні): *Стільки зробив, як комар надзиччав* (Нар. тв.); *Така благодать, що й світу Божого не видать* (Нар. тв.);

3) складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним непередбачуваним зв'язком з різними предикативними частинами:

а) часові: *Привів коня кувати, коли кузня згоріла* (Нар. тв.);

б) зумовленості: зі значенням умови: *Лови вітер корзиною, якщо решето в тебе мале* (Нар. тв.) // іронічність у зазначених висловленнях виникає внаслідок несподіваності поєднання головної та підрядної частини умови; зі значенням мети: *Товчу воду в ступі, щоб збити масло* (Нар. тв.), *Поведу я коровку до вовка, щоб не боліла головка* (Нар. тв.); *Ми і гори перевернем, аби з печі не злізати* (Перець) / антифразисні відношення такого типу виникають між головною та підрядною частинами мети, оскільки саме в підрядній частині міститься імпліцитно виражена оцінка останньої предикативної одиниці;

в) зі значенням причини: *У ліс не по рибу, бо саме раків захотілося* (Нар. тв.) / у висловленнях такого типу іронія виникає через алогічність семантико-синтаксичних відношень між головною та підрядною частиною, яка виражає надуману причину (не справжню причину, а певне іронічне припущення) того, про що йдеться у головній;

г) порівняльні: *У руках гроші тримає, як ятір воду* (Нар. тв.); *Котить, як пень через колоду* (Нар. тв.).

Особливим типом іронічних висловлень – складнопідрядних речень, побудованих на алогізмі семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, є такі, що поєднують в одній реченнєвій структурі власне чи контекстуальні антоніми для загострення іронічного ефекту. Антонімічне протиставлення викликає іронічну усмішку з приводу сказаного чи написаного. Найчастіше за такою схемою будуються паремії, виражені складнопідрядними реченнями нерозчленованої структури з прислівним передбачуваним зв'язком, граматичного та семантичного типу з підрядними присубстантивними та з'ясувальними: *Учений, що і кобили не запряже* (Нар. тв.); *Благодать, що й світу Божого не видать* (Нар. тв.); *Заклопотаний, що навколо яйця цілий день бігає* (Нар. тв.); *Правда твоя, що на вербі груші, на осіці – кислиці* (Нар. тв.).

Іронія у висловленнях такого типу досягається через алогічне поєднання лексем, які належать до різних частин мови, позначають протилежні поняття і розташовані одна у головній частині, інша – у підрядній, як наприклад: протиставлення **іменник-дієслово** (підмет – присудок): *Присягалися **сліпці**, що своїми очима **бачили*** (Нар. тв.); **прикметник - дієприслівник**: *Хата **тепла**, що потієш, **дрижачи*** (Нар. тв.). Часом одному слову може протиставлятися ціле словосполучення: *Дала бджола **меду**, що аж **пику скривило*** (Нар. тв.), або ж підрядної частини складного речення: *Лякали **щуку**, що в озері її **топити** будуть* (Нар. тв.). Такі іронічні зіставлення непоєднаних слів та виразів в одному контексті мовці використовують здебільшого з метою підкреслення негативної ознаки (в дотепний іронічний спосіб). Вони виражають і несумісність дій, і узагальнення, і недоречність, і просту констатацію факту, і міру вияву дії. Сила іронії залежить від співвідношення семантичної сили конструкції і характеру зображуваного, від співвідношення та ступеня відповідності між ними. Найчастіше зазначені вислови вживаються для власне іронічної насмішки, як-от вислів: *Привів коня кувати, коли кузня згоріла* (Нар. тв.) вжито для іронії над людиною, яка завжди запізнюється; вираз *Так жінку бив, що сам насили втік* (Нар. тв.) використовують, коли іронізують над хвальком, який сам не пам'ятає, де правда, де брехня.

Одним із продуктивних способів реалізації іронії у структурі складного речення є, на наш погляд, складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. Предметом нашого розгляду стали порівняльні конструкції, які входять до складного речення як різні за структурою підрядні предикативні одиниці, що виникли з метою створення іронічного ефекту.

Порівняльні конструкції, марковані іронічним значенням утворюють певну модель, яка складається з трьох основних компонентів, що становлять базу порівняльної конструкції. По-перше, це суб'єкт порівняння – особа, предмет, ознака чи дія, яких читач/слухач пізнає. По-друге, це об'єкт порівняння – в основному предмет, ознака чи дія, що має яскраво виражені протилежні до ознак суб'єкта характеристики, добре відомі читачеві чи слухачеві, які викликають у нього аксіологічне

іронічне сприйняття самого суб'єкта. По-третє, це порівняння – ознака, яка лежить в основі порівняльного процесу, побудована на протиріччі ознак суб'єкта та об'єкта порівняння. Отже, основою іронічного порівняння є алогізм порівнюваних явищ, обов'язковою при цьому є імпліцитність висловленої негативної оцінки. У таких висловленнях антифразисною буде головна частина, а підрядне порівняльне речення – допоміжним елементом у декодуванні іронії. Наприклад: *Коли фіндіпошівці реагували на всі три жарту Понюхна, як дальтоніки на зміну кольорів, він викидав останній аргумент: Вам пропонує пройтися один з керівників установи, а ви...* (О. Черногуз). Конструкція *як дальтонік на зміну кольорів*, що є неповною за структурою підрядною частиною складнопідрядного речення, вжита для висловлення заперечення предиката, який зосереджено в головній частині речення. Іронія у висловленні досягається за рахунок того, що ні в порівняльній підрядній частині, ні у головному реченні не вжито заперечної частки, але підтекстно ми відчуваємо її наявність (*Дальтоніки не розрізняють кольорів, а тому не можуть реагувати на їх зміну*). Отож стверджувальне за формою речення набуває заперечного змісту, що зумовлює іронічність висловлення в цілому. Крім того, іронічну усмішку викликає вже сам об'єкт порівняння.

На відміну від типової порівняльної конструкції, в основу якої покладено ознаку подібності чи перенесення за подібністю (*білий, як сніг; лагідний, наче мамині руки*), іронічне порівняння виникає внаслідок різкого протиставлення ознак об'єкта та суб'єкта порівняння: *Зелені лампочки таксі, які Сідалковський щоразу вітав театральним жестом, реагували на нього, як мертвий на поставлений діагноз* (О. Черногуз) // декодування іронії: мертвий взагалі ні на що не реагує.

З функціонально-семантичного погляду підрядні порівняльні речення можуть бути реальними та ірреальними. Засобом зв'язку підрядних порівняльних речень реального порівняння з головною частиною речення виступає сполучне слово та сполучник **як**, а також сполучникові корелятивні єдності **так, як, так само, як**. Наприклад: *Щиро раджу: залишайте оцей балаган, поки не пізно. Ця установа потрібна, як кобилі другий хвіст... Тікайте, поки не розігнали...* (О. Черногуз); *Тоді треба мчати (автобус з хвилини на хвилину може відчалити і ваше найліричніше красномовство потрібне тоді, як мертвому припарка!), так от, треба стрілою летіти до диспетчера* (В. Чемирис).

Функцію засобів зв'язку в підрядних реченнях ірреального порівняння виконують порівняльні сполучники **мовби, немовби, начеб, нібито, неначебто** і под., порівняймо: *Хіба ж не так, Катрусечко-серденько? Я читаю з личка твого пишого, що, наче індик, почервоніло; з очей твоїх ясних, що, наче у кугута, палають; з грудей твоїх лебединих, що, наче міх циганський, ходять; з губок твоїх цукрових, що, наче варениці, віддулись, що і ти тої самої гадки, що й я! Хіба ж ні, Катрусю?* (Ю. Федькович).

Іронічними висловлюваннями, в основі яких покладено антифразисні відношення, побудовані на алогізмі семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, є усталені фіксовані мовні порівняння, які в сучасному мовознавстві трактуються по-різному. Деякі з дослідників, наприклад, А. Панасенко, Н. Руснак вважають їх фразеологічними сполученнями порівняльної структури [див.: 3; 6].

У порівняльних фразеологізмах, зауважує А. Панасенко, „суб'єктивно-модальне значення залежить від базового компонента (опорного слова у порівнянні). Якщо він виражає негативне суб'єктивно-модальне значення, то і значення фразеологізму теж буде негативним, наприклад: *дурний як пень, гіркий як редька, п'яний як чін*”. Однак набагато цікавішими у дослідженні є порівняльні фразеологізми, побудовані на контрасті лексичних компонентів, на несумісності поєднуваних понять, внаслідок чого виникають вислови: *жвавий, як рак на греблі, розумний, як баран*. Такі порівняння зберігають свою мовну специфіку у виборі об'єктів, з якими порівнюються [3, с. 11].

Ми ж розглядаємо такі висловлення як складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. У них, на наш погляд, найвиразніше простежується явище внутрішньої антонимії слів, внаслідок якої виникають антифразисні значення.

Структурна своєрідність іронічних порівнянь, побудованих за схемою складнопідрядних речень, виявляється у способах їхнього вираження, а також у будові. За своєю формально-граматичною структурою порівняння – предикативні компоненти складних речень можуть бути як двоскладними: *Так добре готує, що й собаки не їдять* (Нар. тв.); *Тобі так хочеться робити, як старому псові на завірюху брехати* (Нар. тв.); *Так він діло в руки бере, як свекор пелюшки пере* (Нар. тв.); так і односкладними: *Така охайна, що й комина зневажає* (Нар. тв.); *Тепло в хаті, як в горобину ніч світло* (Нар. тв.).

За поширеністю структурної схеми порівняльні частини складнопідрядних речень бувають

поширеними: *Він робить, як піп через річку паски святить* (Нар. тв.); *Так поля багато, що й курці лапою ніде ступити* (Нар. тв.); непоширеними: *Правда, як воша каиляє* (Нар. тв.).

За повнотою реалізації структурної схеми такі речення бувають найчастіше неповними: *Дбає, як пес про п'яту ногу* (Нар. тв.); *Життя вільне, як собаці на цєпу* (Нар. тв.); *Убравсь, як чорт на утрєню* (Нар. тв.); *Розуміється, як баран в Біблії* (Нар. тв.); *Так тебе робота береться, як вогонь води* (Нар. тв.).

Якщо ж брати до уваги синтаксичні зв'язки, які існують між головною та підрядною частинами у складнопідрядних реченнях, маркованих іронічним значенням, то варто зауважити, що найчастіше це складнопідрядні речення нерозчленованої структури з корелятивним зв'язком (займенниково-співвідносні), а саме **фразеологічні (якісно-кількісні)**. Синтаксисти вважають за потрібне виділяти якісно-кількісні нерозчленовані речення в окремий тип на основі кількох ознак – структури, значення, наявності опорних слів, сполучних засобів [205, с. 486-496]. Наприклад: *Таке догідне, що тільки на смітник повикидає* (Нар. тв.); *Таке добре, що і жаби не їли б* (Нар. тв.); *Стільки з нього користі, як з чорта смальцю* (Нар. тв.); *У нього стільки грошей, як у жаби пір'я* (Нар. тв.).

Для нерозчленованих порівняльних речень з якісно-кількісним значенням характерним є використання актуалізованого прикметника **такий**, а також прислівників **так**, **стільки**. Якщо при приєднуванні порівняльної конструкції до іменника чи прикметника додається слово **такий**, то на порівняльне значення накладається означальний відтінок, наприклад: *Таке смачне, хоч на собак вилий* (Нар. тв.); *За цю роботу я завжди брався з таким приблизно бажанням, як старий до танців* (Остап Вишня); *Чигиренко-Репінський у відповідь щось мугикав і поспішав у свій робочий кабінет-майстерню, де був такий самий порядок, як у дамській сумочці* (О. Черногуз).

Прислівник **так** здебільшого наявний у структурі речення: *Так до діла, як свиня штани наділа* (Нар. тв.); *Так добре, що хоч з моста та в воду* (Нар. тв.); *Так тепло, як циганові під ятером* (Нар. тв.); *Так хочеш робити, як собака орати* (Нар. тв.); а може і пропускатися, утворюючи, за висловом В.Белашапкової, „еліптичні варіанти ототожнених речень” [26]. Наприклад: *В тебе розуму [стільки], як у дів'ятому горицику; стільки, як у твоєї свєкрухи!* – кричала Мотря, взявшись за два кілки (І. Нечуй-Левицький); *Заробив [стільки], як комар надзисжав* (Нар. тв.); *Кому? Нам? – з'яструбів господар. Нам до пенсії ще [стільки] – як до Москви рачки!* (О. Гончар).

Як засвідчує наше дослідження, підрядні частини зі сполучником **як**, що виражають порівняння, найчастіше у головній частині іронічно характеризують дієслова, які можуть підкреслюватися (імпліцитно чи експліцитно) корелятом **так**: *Знається [так], як циган на волах* (Нар. тв.); *Розуміється [так], як глуха на танцях* (Нар. тв.); *Погуляв [так], як собака на вірьовці* (Нар. тв.). Іронія у таких реченнях виникає внаслідок алогічного поєднання підрядної та головної частин складнопідрядного речення. Підрядні частини у конструкціях такого типу здебільшого виражені неповними реченнями з метою уникати повтору ключового дієслова-присудка.

Подібну функцію виконує також лексема **стільки**. В іронічних висловленнях вона використовується задля імпліцитної передачі інформації (справжня кількість вияву тієї чи іншої ознаки, зазвичай, *мало*, *нічого*, не називається): *Стільки має, як голодний за зубами* (Нар. тв.); *У нього стільки правди, як у решеті води* (Нар. тв.); *Стільки правди, як у кози хвоста* (Нар. тв.); *Стільки правди, як у шелягу срібла* (Нар. тв.).

Досить часто для іронічного коментування використовується не тільки одна порівняльна частина, а до неї додаються інші предикативні одиниці з іронічною семантикою, побудовані за структурою підрядних речень: *Така гарна погода, що хто вмер, і той не кається* (Нар. тв.) // підрядне ототожнювальне. Можуть додаватися і сурядні частини, як-от: *Це така правда, як на Поділля хліб по кіллю, а ковбасами пліт загороджений, – бубонів цвинтарний сторож* (Є. Гуцало) // з зіставним значенням; *Такий добрий урожай, що молотив цілий день, а віяти нічого* (Є. Гуцало) // із зіставно-протиставним значенням.

Підсумовуючи, зазначимо, що при антифразисному слововживанні пряма понятійна співвіднесеність слова затемнюється, а натомість з'являється значення, протилежне до того, що позначається словом. Таким чином і досягається іронічний ефект. Суть іронії полягає в тому, що ці суперечності виражають невідповідності між явищами, котрі існують в дійсності, й тими мовними засобами, які їх позначають. Саме вони й створюють у мові невідповідність прямого і переносного значень антифразисних висловлень, допомагають глибше розкрити суть фактів і явищ, виявити їх приховані, несподівані зв'язки.

За нашими спостереженнями, антифразисні відношення найчастіше виникають у

складнопідрядних реченнях розчленованої структури з детермінантним непередбачуваним зв'язком (з підрядними зумовленості та порівняльними), а також у побудовах з займенниково-співвідносним зв'язком. Найтипівішими серед них є речення ототожнювальні та фразеологічні (якісно-кількісні). Однак не менш цікавим є аналіз антифразисного слововживання на рівні інших типів речень, а також тексту як найбільшої синтаксичної одиниці, що стане перспективою для подальших наукових розвідок.

Література

1. Гуйванюк Н. В. Антифразисні висловлювання як засіб гумору та іронії в усній народній творчості / Н. В. Гуйванюк // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку : Наук. щорічник. — Тернопіль, 1999. — С. 182—186.
2. Лесин В. М., Полинець О. С. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Полинець. — К. : Рад. шк., 1971. — 486 с.
3. Панасенко А. Ф. Склад і функціонування порівняльних фразеологізмів / А. Ф. Панасенко // Рідне слово. — 1971. — № 5. — С. 9 — 14.
4. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии : [монография] / Походня Софья Ивановна. — К. : Наукова думка, 1989. — 126 с.
5. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. — К. : Высшая школа, 1971. — 191 с.
6. Руснак Н. О. Лінгво-когнітивний статус порівняльних фразеологізмів в українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету : Зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. Чернівці : ЧНУ, 2001. — Вип. 107 : Слов'янська філологія. — С. 28—32.
7. Тараненко О. О. Антифразис / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К. : Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М. Бажана. — 2000. — С. 28.